

GEHECHTHEIDSONDERZOEK IN LONGITUDINAAL PERSPECTIEF

F.A. Goossens en L.W.C. Tavecchio

Rijksuniversiteit Leiden
Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek
Postbus 9507
2300 RA Leiden

SUMMARY. Attachment research: A longitudinal perspective. Evidence supporting the attachment theory is of two types: (a) test-retest research, and (b) follow-up research. By submitting the results of these studies, we show that it is likely that quality of interaction determines security or insecurity of attachment, that patterns of attachment are usually stable and that knowledge of the quality of attachment has predictive validity. In our view the evidence is wanting in two respects: (1) no attempts have been made to map the network of attachment relationships, and (2) no attempts have been undertaken to assess the quality of attachment relationships of children older than two years. Based on the idea that children develop attachment relationships with more caregivers, it is claimed that a prognosis about future development will be enhanced if it is based on knowledge of the network of attachment relationships. In addition, suggestions are made for the construction of new instruments which may be used for children older than two years in a truly longitudinal study into attachments.

Het is bijna een understatement om te stellen dat de gehechtheids-theorie succesvol is. Er zijn overzichtswerken waarin men vanuit een brede range aan invalshoeken het licht laat schijnen op deze theorie (Parkes & Stevenson-Hinde, 1982; Emde & Harmon, 1982). Er zijn talrijke vergelijkende overzichtsartikelen (Ainsworth, 1969; Mineka & Suomi, 1978; Rajecki, Lamb & Obmascher, 1978; Lamb, Thompson, Gardner, Charnow & Estes, 1984) en de theorie wordt besproken in talloze inleidingen en handboeken (Lamb, 1978; Maccoby, 1980; Rice, 1979; Osofsky, 1979; Wolman, 1982).

Een ander criterium voor het succes van de theorie is het brede scala aan specialisten uit verschillende disciplines dat zich op de gehechtheidstheorie heeft geworpen: naast kinderpsychologen en -psychiaters ook therapeuten, sociologen, ethologen, neurobiologen en kinderartsen.

Tenslotte geeft ook de verscheidenheid aan thema's aan dat ve-

len door de gehechtheidstheorie geïnterigeerd worden: naast moeder-kind en vader-kind interacties vormen ook gehechtheidsrelaties tussen volwassenen, kindermishandeling en rouwprocessen thema's van onderzoek.

Een redelijk ideale situatie, op het eerste gezicht. Niettemin berust de bewijslast ten faveure van de gehechtheidstheorie op drie pijlers, op elk waarvan wel wat valt aan te merken:

1. test-hertest onderzoek met tegenstrijdige resultaten;
2. follow-up onderzoek, gebaseerd op de aanname van stabiliteit in de kwaliteit van de verzorging en zonder dat het netwerk van potentiële gehechtheidsrelaties in kaart is gebracht;
3. retrospectief onderzoek dat vooral methodologisch te bekritisseren valt, maar dat buiten het bestek van dit betoog valt, omdat het daarbij vooral gaat om volwassenen.

In het vervolg van dit artikel zullen we eerst kort de inhoud van de gehechtheidstheorie weergeven, waarna we de belangrijkste bewijslast overleggen en concluderen dat er een sterke behoefte is aan longitudinaal onderzoek. Zonder direct in technische verwijzingen en opzetten te vervallen, zullen we ons vervolgens buigen over de vraag waarnaar in dergelijk longitudinaal onderzoek zou moeten worden gekeken.

DE ETHOLOGISCHE GEHECHTHEIDSTHEORIE

De gehechtheidstheorie kan nog het best worden omschreven als een ontwikkelingstheorie met prioriteit voor affectieve ontwikkeling boven cognitieve. Door aan te knopen bij de ethologie, de systeemtheorie, de leertheorie en de cognitieve psychologie is zij bovendien multidisciplinair van karakter. Introductie van haar inhoud kan ons inziens het best geschieden aan de hand van een aantal stellingen (Bowlby, 1975, blz. 105-107; Bowlby, 1980, blz. 39-41).

Stelling 1. Gehechtheidsgedrag wordt gezien als die vorm van gedrag die ertoe leidt dat een individu de nabijheid opzoekt en probeert te behouden van een ander onderscheiden en geprefereerd individu.

Stelling 2. Gehechtheidsgedrag heeft zijn eigen dynamiek en is van

even groot belang als bijvoorbeeld voedings- of sexueel gedrag.

Stelling 3. In de loop van de ontwikkeling leidt gehechtheidsgedrag doorgaans tot het aangaan van affectieve banden, eerst tussen kind en ouder en later tussen volwassenen onderling.

Stelling 4. Gehechtheidsgedrag is een vorm van instinctief gedrag onder regie van gedragssystemen, die al vrij vroeg in de ontwikkeling op een doel-gecorrigeerde basis georganiseerd raken; het kan zich via feedback aanpassen aan een gewijzigde situatie. De planning van het gedrag geschiedt aan de hand van representatiemodellen waarin informatie ligt opgeslagen over de vermogens van het zelf en relevante trekken van de omgeving, met name de beschikbaarheid van het geprefereerde individu, d.w.z. de gehechtheidsfiguur.

Stelling 5. De gehechtheidsband is specifiek en van blijvende duur, maar gehechtheidsgedrag wordt geactiveerd en getermineerd door omstandigheden (vermoeidheid, ziekte, onbekende omgeving, etc.).

Stelling 6. De vorming, handhaving, verbreking en vernieuwing van gehechtheidsrelaties (of banden) gaat gepaard met heftige emoties. Dreiging met verlies roept angst op, een feitelijk verlies bedreefdheid. Aan de onvoorwaardelijke handhaving van een gehechtheidsrelatie wordt een gevoel van veiligheid ontleend. Met andere woorden, de psychologie en psychopathologie van emoties valt te herleiden tot de psychologie en psychopathologie van affectieve relaties.

Stelling 7. In de loop van de evolutie is gehechtheidsgedrag het kenmerk geworden van veel soorten, vanwege de bijdrage aan de overlevingskans van het individu.

Stelling 8. Zorgend gedrag is complementair aan gehechtheidsgedrag.

Stelling 9. Gehechtheidsgedrag kan ook worden geactiveerd bij volwassenen.

Stelling 10. Psychopathologische verschijningsvormen van gehechtheidsgedrag zijn het gevolg van deviante ontwikkelingen die voortkomen uit een gebrekkige beschikbaarheid van gehechtheidsfiguren. Twee psychopathologische verschijningsvormen zijn een al te gretige activatie van gehechtheidsgedrag en deactivatie van gehechtheidsgedrag.

Stelling 11. De ervaringen die men in de vroege kindertijd, de jeugd en de adolescentie opdoet met gehechtheidsfiguren, bepalen het verloop van de ontwikkeling, i.c. de organisatie van gehechtheidsgedrag.

Stelling 12. De organisatie van gehechtheidsgedrag binnen de persoonlijkheid bepaalt het patroon van affectieve relaties die men in zijn leven aangaat.

Bovengenoemde stellingen hebben betrekking op gehechtheid en gehechtheidsgedrag over de gehele levensloop (inclusief adolescentie en volwassenheid). In dit artikel beperken wij ons tot onderzoek naar gehechtheidsgedrag in de eerste 6 à 7 levensjaren. De stellingen 11 en 12 zijn derhalve voor de rest van het artikel wat minder relevant. Ze zijn toegevoegd vanwege de volledigheid. Onderzoek naar gehechtheidsgedrag bij volwassenen wordt door ons om twee redenen niet gememoreerd: het is hoofdzakelijk retrospectief van aard (en derhalve nogal zwak van opzet, hoewel de uitkomsten bepaald veelbelovend zijn, cf. Parkes en Weiss, 1983), en er is (nog) geen adequaat instrumentarium beschikbaar. Dat laatste argument geldt in wezen voor alle studies naar gehechtheidsgedrag bij kinderen ouder dan drie jaar, maar dat is tevens één van de drijfveren achter dit artikel. We willen graag het denken over adequaat instrumentarium voor gebruik bij oudere kinderen stimuleren. Daarnaast bepleiten we in dit artikel van jongs af aan een ruimere aanpak van de studies naar gehechtheidsgedrag. Niet het gehechtheidsgedrag ten opzichte van één figuur moet centraal staan, maar dat gedrag ten opzichte van twee of meer saillante figuren. Terug naar de gehechtheidstheorie.

Het ontwikkelingsmodel waarop de gehechtheidstheorie stoelt, is een vertakt model. Bij het begin van de ontwikkeling staan alle ontwikkelingspaden nog voor het individu open, maar allengs treedt een "verdichting" op. In de loop van de interacties tussen individu en omgeving neemt het aantal potentieel te bewandelen ontwikkelingspaden af als gevolg van de "keuzen" die worden gemaakt. Bowlby stelt dat de vele, vaak uiteenlopende ontwikkelingspaden, die het individu potentieel ter beschikking staan, in kaart gebracht

moeten worden, samen met die organismische- en omgevingsvariabelen die een individu doen kiezen voor het ene pad boven het andere (Bowlby, 1975, blz. 414-415). Een dergelijke landkaart kan pas worden gemaakt door de ontwikkeling van de persoonlijkheid in diens bijzondere omgeving te bestuderen. Een duidelijk pleidooi voor een longitudinaal onderzoeksprogramma, zo dunkt ons.

HET BEWIJSMATERIAAL VOOR DE STELLINGEN

De belangrijkste ondersteuning voor zijn denkbeelden heeft Bowlby verkregen uit het kortdurende (één jaar) longitudinale onderzoek van Ainsworth (Ainsworth & Wittig, 1969; Ainsworth, Blehar, Waters & Wall, 1978). Op basis van regelmatige observaties van de interactie tussen moeder en kind, werd aangetoond dat kwalitatieve verschillen in de interactie invloed uitoefenden op de organisatie van gehechtheidsgedrag op de leeftijd van 12 maanden. De organisatie van gehechtheidsgedrag werd geoperationaliseerd door middel van de "Strange Situation". Dit is een gestandaardiseerde observatieprocedure, bestaande uit zeven episodes waarin de baby steeds meer stress te verwerken krijgt door de confrontatie met een vreemde en tweemaal het vertrek en de terugkeer van de moeder. Op basis van scores van het gedrag van het kind betreffende de mate waarin het nabijheid zoekt, contact probeert te handhaven, interactie uit de weg gaat (vermijding) of ambivalent handelt (resistentie) wordt een indeling gemaakt in drie typen: A-kinderen die de moeder hoofdzakelijk negeren, B-kinderen die duidelijk laten merken de terugkeer van de moeder te appreciëren, en C-kinderen die hun voorkeur voor de moeder vermengen met gedrag dat daaraan tegengesteld is (slaan, schoppen, wegduwen). Moeders die gedurende het voorafgaande jaar sensitiever waren geweest voor de signalen die impliciet in het gedrag van hun kind aanwezig zijn, bleken veilig gehechte (lees: B) kinderen te hebben, terwijl de A- en de C-kinderen (onveilig gehecht) afkomstig waren van insensitieve moeders. In hun overzichtswerk (Ainsworth et al., 1978), bleken de onderzoekers de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie niet alleen te kunnen relateren aan antecedente variabelen, maar ook aan ander "concurrent" gedrag (cog-

nitieve ontwikkeling) en zelfs aan later gedrag (cognitieve ontwikkeling, gehoorzaamheid).

Het onderzoek dat vervolgens door verschillende onderzoekers werd verricht, kan worden omschreven als test-hertest onderzoek en follow-up onderzoek. Grosso modo bevestigen deze onderzoekingen de verwachtingen die uit de gehechtheidstheorie voortvloeien, maar ze maken tevens duidelijk dat (a) er meer aan de hand is - we komen daar nog op terug - en (b) dat alleen longitudinaal onderzoek uitkomst kan brengen om dat "meer" in kaart te brengen.

TEST-HERTEST ONDERZOEK

Mede ingegeven door de procedurele kritiek van Masters en Wellman (1974) die de stabiliteit van gehechtheidsgedrag in twijfel trokken, ontspoon zich een discussie over operationalisering van gehechtheidsgedrag. Masters en Wellman gebruikten discrete gedragingen en vonden geen stabiliteit. Hartup (1973) nam een tussenpositie in en kwam tot de conclusie dat sommige gedragingen niet en andere wel stabiel waren, met name de nabijheidszoekende gedragingen. De repliek van de gehechtheidstheoretici is steeds geweest dat een operationalisatie in termen van discrete gedragingen weinig zinvol is, omdat afzonderlijke gedragingen volstrekt inwisselbaar zijn ten bate van het bereiken van het doel (cf. Van IJzendoorn, 1979). Kenmerk van de "Strange Situation" is nu juist dat afzonderlijke gedragingen ten bate van hetzelfde doel (bijvoorbeeld nabijheid zoeken) worden samengenomen en beoordeeld op een rating-scale, waarbij intensiteit, frequentie en eventueel latentie van afzonderlijke gedragingen zijn verdisconteerd. Bovendien wordt in de "Strange Situation" het *patroon* van de scores op de verschillende schalen gebruikt om tot een typologie te komen. De "Strange Situation" biedt met andere woorden de mogelijkheid om op twee niveaus (*rating-scale* en *typologie*) de stabiliteit van het vertoonde gedrag vast te stellen. In het test-hertest onderzoek van Ainsworth waren de resultaten enigszins teleurstellend: de schaalcores voor nabijheidszoekend gedrag, contacthandhavend gedrag en vermijding waren significant gecorreleerd, maar die voor resistentie waren bedroevend laag, terwijl slechts 13 van de 23 kinderen dezelfde typologie

kregen. Als verklaring voor deze teleurstellende resultaten werd aangevoerd dat de periode tussen T1 en T2 wellicht wat te kort was geweest (14 dagen), hetgeen een "leereffect" in de hand zou hebben gewerkt. Aanwijzingen daarvoor waren een verhoging van de nabijheidzoekende en contacthandhavende gedragingen en een toename van de bedroefdheid.

De discrete gedragingen zoals lachen, vocaliseren en aanraken waren over het algemeen zeer laag gecorreleerd. Uitkomst werd gebracht door de onderzoeken van Connell (1977) en vooral Waters (1978) die over een periode van zes maanden een zeer hoge stabiliteit zowel voor de scores op de schalen als voor de typologie vonden. Waters wist bovendien aan te tonen dat summatie van discrete gedragingen - manifest in strijd met de gehechtheidstheoretische opvatting dat afzonderlijke gedragingen ten dienste kunnen staan van meerdere systemen - een absurd lange observatietijd vereisten, wilden ze op betrouwbaarheid kunnen bogen. Zelf hebben we kunnen aantonen dat zowel de schaalscores als de typologie over een periode van één maand zeer stabiel zijn bij gelijkblijvende context. Wanneer de context van T1 naar T2 werd gewijzigd, van vreemd naar onbekend (of omgekeerd), maar het gedrag conform de instructies wordt gescoord, liet de stabiliteit te wensen over, hetgeen nog eens wijst op de situationele invloed op de organisatie van gehechtheidsgedrag (Goossens & Swaan, 1983).

Op grond van deze studies mag worden geconcludeerd dat gehechtheidsgedrag zoals gemeten via de "Strange Situation" stabiel kan zijn (let op de voorzichtige formulering - die draad pakken we zo weer op), echter niet dat gehechtheid een "trek" is, zoals Masters en Wellman (1974) meenden. De trekgedachte leidt overigens een hardnekkig bestaan (cf. Harris & Linn, 1979). Voor de duidelijkheid roepen we in herinnering dat in de Bowlbyaanse gehechtheidstheorie de ervaringen die men opdoet in interactie bepalend zijn voor de organisatie van gehechtheidsgedrag en voor het ontlenen van een gevoel van veiligheid.

De plasticiteit van gedrag is zeer groot, maar neemt in de loop van de ontwikkeling af. Eenmaal volwassen, is de plasticiteit be-

trekkelijk gering: de organisatie van gehechtheidsgedrag, gebaseerd op de som van de opgedane ervaringen, staat dan onder rege van "automatische" (overlearned) systemen die nog maar moeilijk tot revisie te bewegen zijn.

Zijn er derhalve termen aanwezig om de trek-gedachte voor volwassenen te handhaven, voor kinderen gaat die stelling niet op. Uitgaande van de gehechtheidstheorie kan men dan ook verwachten dat de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met onderscheiden gehechtheidsfiguren niet noodzakelijkerwijze dezelfde behoeft te zijn. Zij is immers gekoppeld aan de kwaliteit van de voorafgaande interactie. De onderscheiden dyaden, moeder-kind, vader-kind, professionele opvoeder-kind zullen - zo mag worden vermoed - worden gekenmerkt door verschillen in interactiekwaliteit, met als gevolg verschillen in de organisatie van gehechtheidsgedrag. Een trek-theorie zou veronderstellen dat het gehechtheidsgedrag hetzelfde is, ongeacht de gehechtheidsfiguur. Steun voor de Bowlbyaanse uitgangspunten werd onder andere gevonden in onderzoek van Main en Weston (1981), Grossmann, Grossmann, Huber & Wartner (1981) en Sagi, Lamb, Estes, Shoham, Lewkovicz & Dvir (1982). In de eerste twee onderzoeken bleken verschillen in gehechtheidskwaliteit te (kunnen) bestaan ten opzichte van moeder en vader en in het laatste zelfs tussen vader en moeder en professionele opvoeder, i.c. de "metapelet". Het eerste onderzoek is bovendien nog van belang omdat het aantoonde dat kinderen met twee veilige gehechtheidsrelaties eerder geneigd waren tot het aangaan van positieve interacties met nieuwe personen dan kinderen met slechts één veilige gehechtheidsrelatie. De laatsten scoorden op hun beurt weer hoger dan hun leeftijdgenootjes met een dubbele onveilige gehechtheidsrelatie. De auteurs concluderen dat "it is incorrect to refer to an infant as "secure" or "avoidant", although an infant may be described as "secure with mother" and "avoidant with father" *in a given time period*" (Main en Weston, 1981, blz. 939, cursivering van de auteurs). De toevoeging "in a given time period" is bepaald niet overbodig, want inmiddels had het denken over de stabiliteit een nieuwe wending genomen. Terug nu naar het test-hertest onderzoek.

Had Waters (1978) met opzet een steekproef uit de middenklasse genomen om de stabiliteit van gehechtheidsgedrag over een langere periode na te gaan, in de verwachting dat ook het verzorgingsarrangement in deze gezinnen weinig fluctuaties zou kennen, een aantal andere onderzoekers begon een onderzoek in gezinnen waarin naar verwachting het verzorgingsarrangement doorgaans weinig stabiel zou zijn.

De auteurs (Vaughn, Egeland, Sroufe & Waters, 1979) wisten weliswaar een significante stabiliteit in gehechtheidsclassificaties aan te tonen over een periode van 6 maanden (62% kreeg dezelfde classificatie), maar tevens bleek dat de veranderingen in classificatie (38%) significant afweken van die in het onderzoek van Waters. De veranderingen van veilig (B) in onveilig gehechte kinderen (A en C) bleken sterk geassocieerd met het tussentijds optreden van "stressful events". Hierbij dient te worden aangetekend dat de auteurs vooraf verdisconteerd hadden dat "high levels of stress and instability in the living situation can easily interfere with maternal behavior and compete with the infant for her attention" (1979, blz. 974). Thompson, Lamb en Estes (1982) onderzochten de stabiliteit van gehechtheidsclassificaties over een periode van zeven maanden bij 43 kinderen afkomstig uit een betrekkelijk heterogene steekproef uit de middenklasse. Slechts 53% (23 kinderen) kreeg bij tweede afname dezelfde classificatie. Veilig gehechte kinderen bij eerste afname bleken doorgaans ook bij tweede afname veilig gehecht, hetgeen de auteurs doet concluderen dat "insecurity of attachment may be a developmentally less robust phenomenon ... than attachment security" (1982, blz. 146).

Dit is overigens conform Bowlby's verwachting (1971) dat de stabiliteit van gehechtheidsrelaties gering zal zijn indien één of beide partners ontevreden zijn over de kwaliteit van de interacties. In zo'n geval zouden de partners voortdurend op zoek blijven naar een betere basis om de omgang met elkaar op te stoelen. Zelf denken we overigens dat dit eerder voor C-relaties zal gelden die immers manifest de onzekerheid van het jonge kind aan het licht brengen (vgl. Tavecchio, Van IJzendoorn, Goossens & Vergeer, 1983), dan

voor A-relaties die doorgaans, althans bij de ouder, geen ontevredenheid bewerkstelligen.

Veranderingen in gehechtheidskwaliteit waren in het onderzoek van Thompson et al. (1982) vooral geassocieerd met omstandigheden die direct de kwaliteit of kwantiteit van de moeder-kind interactie beïnvloedden. Ook deze auteurs suggereren dat "attachment classifications be viewed as an index of the current status of the infant-mother relationship, the quality of which is likely to change in response to changing family and caregiving circumstances" (op. cit., p. 148).

Samenvattend kan worden gesteld dat in het voorgaande een aantal studies aan de orde is geweest die gemeen hebben dat de kinderen op twee verschillende tijdstippen aan de "Strange Situation" onderworpen zijn geweest. De resultaten overziend, concluderen wij dat de classificatie in termen van veilig (B) of onveilig (A of C) doorgaans op stabiliteit kan bogen, *mits stabiliteit van het verzorgingsarrangement gewaarborgd is*. Over de richting van de verandering in classificatie die het gevolg is van wijzigingen in het verzorgingsarrangement, kunnen niet zonder meer eenduidige uitspraken worden gedaan. Vaughn en collega's (1977, 1980) meenden dat instabiliteit in het verzorgingsarrangement vaker onveilige gehechtheidsclassificaties in de hand zou werken. Thompson et al. (1982; Thompson en Lamb, 1983) opperen dat de veranderingen in classificatie vooral worden bepaald door de omstandigheden waarin wijzigingen in het verzorgingsarrangement liggen ingebed. Wel zijn alle auteurs het erover eens dat de classificatie een reflectie vormt van de huidige interactie tussen gehechtheidsfiguur en kind. Daarnaast blijkt dat de gehechtheidsclassificatie tussen moeder en kind niet zonder meer geëxtrapoleerd kan worden naar die tussen kind en andere gehechtheidsfiguren. Ook hier geldt dat de kwaliteit van de voorafgaande interactie de classificatie bepaalt. Verder lijkt het er op dat kinderen met meer dan één veilige gehechtheidsrelatie, meer vaardigheid aan de dag leggen in de interactie met nieuwe personen dan kinderen met maar één of geen veilige gehechtheidsrelatie. Dit laatste is overigens pas in twee onderzoekingen (Main

& Weston, 1981; Escher-Gräub, Grossmann en Grossmann, 1983) aan bod gekomen en vraagt om replicatie.

Het belang van onderzoek naar het netwerk van gehechtheidsrelaties wordt nog eens onderstreept door beide laatstgenoemde onderzoeken. Pleidooien voor het in kaart brengen van het netwerk van gehechtheidsrelaties treffen we aan bij Weinraub, Brooks & Lewis (1977), Ainsworth et al. (1978) en Van IJzendoorn, Tavecchio, Goossens & Vergeer (1982). Vooral ook in het kader van longitudinaal onderzoek naar het verband tussen vroege gehechtheidsrelaties en latere competentie kan het in kaart brengen van het netwerk belangrijke inzichten geven dan wel aanscherpen. Met deze opmerking hebben we in wezen al een van onze bezwaren geformuleerd tegen het follow-up onderzoek dan we nu gaan bespreken.

FOLLOW-UP ONDERZOEK

Bij de beschrijving van de resultaten van follow-up onderzoek beginnen we met het onderzoek dat is verricht met de kinderen uit de eerder aangehaalde middenklasse steekproef van Waters. Over correlaties tussen "Strange Situation"-classificatie en ander gedrag (cognitieve competentie, gehoorzaamheid etc.) is al uitvoerig gepubliceerd door Ainsworth et al. (1978) en ook Bretherton, Bates, Benigni, Camaioni & Volterra (1979) geven een goed overzicht. Doorgaans beperken deze studies zich tot verbanden tussen variabelen die kort na elkaar of tegelijkertijd gemeten zijn en dan nog uitsluitend in de eerste twee levensjaren. In het Minnesota-onderzoek (Egeland, Waters, Sroufe & Vaughn) gaat het om variabelen die later (i.c. omstreeks de tweede verjaardag of daarna) gemeten zijn, nadat in het tweede levensjaar de kwaliteit en stabiliteit van de gehechtheidsclassificatie was vastgesteld.

Om dit onderzoek te kunnen plaatsen, zullen we eerst ingaan op de ideeën die daaraan ten grondslag liggen en die sterk steunen op de premisse van het belang van "early experience". Volgens Sroufe (1979) wordt de ontwikkeling gekenmerkt door transformaties en "epigenese" (dat wil zeggen interacties tussen het organisme zoals het zich tot dan toe heeft ontwikkeld en de omgeving), in plaats van simpele toevoegingen aan het gedragsrepertoire. Het

heeft dan ook geen zin om hetzelfde gedrag op twee ver verwijderde tijdstippen op identieke wijze te meten; het gaat om het zoeken naar kwalitatieve gelijkenissen en gedragspatronen over een tijdsperiode en niet om het turven van aparte gedragscomponenten. De nadruk komt zo te liggen op de betekenis en organisatie van gedrag en op de affectieve constructen die aan de organisatie ten grondslag liggen. Met andere woorden: "Test situaties, procedures en de gedragsdomeinen die aangeboord worden kunnen in de verschillende ontwikkelingsfasen uiteenlopen, maar de voorspelling blijft hetzelfde, namelijk dat de kwaliteit van de vroegere adaptatie van het kind het latere adaptatievermogen beïnvloedt" (1979, blz. 838). En later heet het dat we er niet van uit mogen gaan dat vroeger ervaringen tegen latere wegvallen (op. cit., 1979, blz. 840). In Sroufe's visie is de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie een vorm van adaptatie die ook terug te vinden zal zijn bij het later meten van andere eigenschappen (bijvoorbeeld cognitieve competentie of persoonlijkheidsstijl). Enigszins parafraserend, zou men kunnen stellen dat Sroufe de "continuïteitsgedachte" nieuw leven inblaast door, naar analogie van het operationaliseringsdebat rondom gehechtheid, kwalitatieve meetprocedures te bepleiten zonder overigens direct te beweren dat de effecten van de vroege ervaring irreversibel zouden zijn (cf. Kagan, 1979; en Clarke en Clarke, 1976).

We zullen nu enkele resultaten uit de Minnesota-school weergeven. Vooraf passen hier twee kanttekeningen: (1) het is weliswaar longitudinaal onderzoek, maar er wordt *niet steeds dezelfde afhankelijke variabele* gemeten (i.c. gehechtheidskwaliteit); (2) men meet *uitsluitend iets over de gehechtheidskwaliteit van het kind aan de moeder* en niet aan andere belangrijke volwassenen. Sroufe zou daar zelf ongetwijfeld tegenin brengen dat selectie van stabiele respondenten (d.w.z. stabiel in de kwaliteit van gehechtheid) moet garanderen dat ook op latere leeftijd de (dan niet gemeten) kwaliteit van gehechtheid vermoedelijk hetzelfde is gebleven en dat de "monotropiëthese" volgens welke er een hiërarchie bestaat van gehechtheidsfiguren, garandeert dat in elk geval de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie met de belangrijkste figuur, i.c. de moeder,

is gemeten. Het eerste bezwaar vinden we acceptabel, het tweede wijzen we af op grond van de resultaten van anderen (Main en Weston, 1981; Grossmann et al., 1981) en onze eigen ideeën (cf. Van IJzendoorn et al., 1982).

Matas, Arend & Sroufe (1978) lieten zien dat bij 48 kinderen die op de leeftijd van 18 maanden door middel van de "Strange Situation" waren geobserveerd, zes maanden later een sterk verband bestond tussen de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en de kwaliteit van het spel en het probleemoplossend gedrag. Veilig gehechte kinderen waren op tweejarige leeftijd enthousiaster, volhardender, coöperatiever en doorgaans effectiever. Waters, Wippmann & Sroufe (1979) lieten eerst zien dat er continuïteit is in het gedrag van 18 maanden oude kinderen in de preseparatie-episodes van de "Strange Situation" naar een vrije spel-situatie op de leeftijd van 24 maanden. In laatstgenoemde situatie werd de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie op een nieuwe wijze vastgesteld, namelijk via "affective sharing", dat wil zeggen, gebaseerd op de gedachte dat veilige gehechtheidsrelaties zouden worden gekenmerkt door positieve affectieve expressie (verbale uitwisselingen, glimlachen, interesse en enthousiasme in interacties met de gehechtheidsfiguur). Vervolgens toonden ze in een andere steekproef waarin de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie op de eerder geconstrueerde wijze was bepaald aan dat de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie op de leeftijd van 15 maanden conform de verwachtingen voorspellende waarde had voor twee competentie-aspecten 27 maanden later, namelijk: (1) initiatief, vaardigheid en betrokkenheid in interactie met leeftijdsgenootjes ("peer competence"), en (2) "effectance", dat wil zeggen volharding, doelgerichtheid, nieuwsgierigheid, etc. De veilig gehechte kinderen scoorden hoger. Zesentwintig oorspronkelijk uit de steekproef van Matas et al. (1978) afkomstige kinderen werden toen ze tussen de 54 en de 70 maanden oud waren opgespoord door Arend, Gove & Sroufe (1979) en getoetst op een aantal maten voor "ego-resiliency" en "ego-control". De veilig gehechte kinderen scoorden hoger op "resiliency" ("veerkracht"), maar niet op "control". Het laatste werd door de auteurs verklaard door

erop te wijzen dat "over- en onder-control" ongewenst zijn, met andere woorden de B-kinderen zouden een middenpositie op deze scores moeten innemen. Een post hoc analyse liet zien dat de C-kinderen hoog scoorden op "overcontrol" en de A-kinderen op "undercontrol".

Dit zijn resultaten uit de middenklasse steekproef; minder uitgesproken zijn die uit de steekproef uit het achterstandsmilieu, hoewel ze het beeld dat uit de vorige onderzoeken spreekt wel in hoofdlijnen ondersteunen. Wel is het zo dat replicatie vooral succesvol bleek als de proefpersonen die - met enige tussenpozen - tweemaal in de "Strange Situation" waren geobserveerd, ook tweemaal dezelfde classificatie hadden gekregen (i.c. tweemaal A, B of C), met andere woorden de predictieve validiteit van de gehechtheidskwaliteit neemt toe als de continuïteit in de kwaliteit van de verzorging gegarandeerd blijft (cf. Pastor, 1981; Vaughn et al. 1980, Thompson et al., 1982). Zo lieten Sroufe, Fox en Pancake (1983) zien dat afhankelijk gedrag van kleuters van 52 maanden ten opzichte van de onderwijzer(es) vooral werd aangetroffen bij (stabiel gebleken) eerder als onveilig gehecht geclassificeerde kinderen. De veilig gehechte kinderen onderscheidden zich (volgens de onderwijzer(es)) door hun positieve benaderingswijze.

Het geheel overziend moeten we concluderen dat longitudinaal onderzoek in het kader van gehechtheid perspectieven biedt. Dat is ongetwijfeld geen verrassende conclusie, aangezien we ons vanaf het begin geporteerd hebben getoond voor longitudinaal onderzoek, maar een tocht langs de relevante literatuur heeft ook duidelijk gemaakt dat er meer aan de hand is. Dat "meer" zullen we nog eens kort samenvatten.

1. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is doorgaans stabiel en vermoedelijk is een veilige gehechtheidsrelatie stabielere dan een onveilige, maar stressvolle omstandigheden kunnen veranderingen bewerkstelligen (Ainsworth et al., 1978; Bowlby, 1971; Connell, 1977; Goossens en Swaan, 1983; Lamb et al., 1984; Rajewski et al., 1978; Sroufe, 1979; Thompson et al., 1982; Vaughn et al., 1979, 1980; Waters, 1978).

2. Stabiliteit in de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is doorgaans geassocieerd met stabiliteit in de continuïteit van het verzorgingsarrangement, terwijl instabiliteit doorgaans met veranderingen samengaat (Bowlby, 1971; Lamb et al., 1984; Thompson et al., 1982; Vaughn et al., 1979, 1980).
3. De kwaliteit van de gehechtheidsrelatie is een belangrijke variabele met voorspellende waarde voor de adaptatie op de korte en middellange termijn, dat wil zeggen tussen ongeveer 1,5 en 5 à 6 jaar (Ainsworth et al., 1978; Arend et al., 1979; Bloom-Feshbach, Bloom-Feshbach en Gaughran, 1980; Bretherton et al., 1979; Connell, 1977; Escher-Gräub et al., 1983; Lamb et al., 1984; Lieberman, 1977; Main en Weston, 1981; Mata et al., 1978; Pastor, 1981; Rajecki et al., 1978; Sroufe, 1979; Sroufe et al., 1983; Thompson en Lamb, 1983; Waters et al., 1979; Van IJzen-doorn et al., 1982).
4. Kinderen kunnen meerdere gehechtheidsrelaties aangaan waarvan de kwaliteit relatief onafhankelijk is en wordt bepaald door de kwaliteit van de voorafgaande interactie met de betreffende gehechtheidsfiguur (Bowlby, 1981; Escher-Gräub et al., 1983; Grossmann et al., 1981; Main and Weston, 1981).

Niettemin zijn de onderzoeken ook onthullend door wat nog *te weinig* aan bod is gekomen.

5. Er zijn nog geen serieuze pogingen ondernomen om het netwerk van gehechtheidsrelaties in kaart te brengen in combinatie met een longitudinale opzet (Weinraub et al., 1977; Van IJzen-doorn et al., 1982).
6. Er zijn nog geen pogingen ondernomen om de kwaliteit van een gehechtheidsrelatie vast te stellen bij kinderen ouder dan twee jaar (met uitzondering van Blehar, 1974 en Lieberman, 1977, die de "Strange Situation" hebben gebruikt bij oudere kinderen waarvoor deze procedure echter niet geschikt is, omdat oudere kinderen kortdurende separaties gemakkelijk kunnen doorstaan; cf. Goossens, Swaan, Tavecchio, Vergeer en Van IJzen-doorn, 1982).

Voor de punten 5 en 6 zouden we dan ook willen pleiten, temeer daar het longitudinale gehechtheidsonderzoek dat tot nu toe ver-richt is, de indruk lijkt te bevestigen van het doorslaggevende belang van de eerste levensjaren. Dit is niet alleen niet in overeenstemming met de ethologische gehechtheidstheorie van Bowlby (1971, 1975, 1980), die veel ruimte openlaat voor plasticiteit van het menselijk gedrag ook op latere leeftijd en de idee van een "sensitieve periode" min of meer afwijst. Maar het is ook in strijd met algemeen gangbare methodologische principes volgens welke een meting op T_x meer voorspellende waarde heeft voor een meting op T_{x+1} dan een daaraan voorafgaande meting op T_{x-1} .

We zullen dit artikel afsluiten met een poging tot beantwoor-ding van de volgende vraag: hoe zou het *instrumentarium* ter meting van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie op *latere leeftijd* er uit kunnen zien?

DE KWALITEIT VAN DE GEHECHTHEIDSRELATIE OP LATERE LEEFTIJD

Gehechtheidsgedrag wordt geactiveerd door omstandigheden, althans door de interpretatie van die omstandigheden door het kind. Als gevolg van een toenemende competentie zullen in de loop van de ontwikkeling andere (nieuwe) omstandigheden gehechtheidsgedrag oproepen, terwijl oude omstandigheden die voorheen gehechtheidsge-drag oproepen, niet langer dat effect sorteren. Welke die nieuwe omstandigheden zijn, weten we op dit moment nog niet, maar verwacht mag worden dat afwijkingen van de gebruikelijke dagelijkse routine in combinatie met andere angst en onzekerheid inducerende kenmerken van de situatie (vreemd geluid, afwezigheid van gehechtheidsfigu-ren, ziekte, pijn, etc.) gehechtheidsgedrag activeren. De theorie stelt immers dat de menselijke soort zodanig is uitgerust dat ge-hechtheidsgedrag wordt geactiveerd zodra zich omstandigheden voor-doen die een verhoogd risico voor het voortbestaan met zich mee-brengen. Met name wanneer er sprake is van *twee of meer factoren* (vgl. Bowlby, 1971) die als risicovol worden geïnterpreteerd, kan gehechtheidsgedrag worden waargenomen.

Om er achter te komen welke factoren op latere leeftijd als ri-

sicovol worden geïnterpreteerd, kunnen we ons in navolging van Ainsworth et al. (1978) concentreren op de gebeurtenissen in het dagelijkse leven van het kind in interactie met zijn gehechtheidsfiguren. Aan de hand van de reacties van kind en gehechtheidsfiguren kan worden vastgesteld wat, i.c. welke gedragingen van de gehechtheidsfiguren leiden tot terminatie van het gehechtheidsgedrag. We weten reeds dat de kwaliteit van de interactie tussen kind en gehechtheidsfigu(u)r(en) bepalend is voor de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en dat veilig gehechte kinderen het gevoel hebben over een veilige basis te beschikken. Die wetenschap kan ons helpen bij het bepalen van de sensitiviteit van de verschillende gehechtheidsfiguren, die immers als gevolg van de toenemende cognitieve competentie van het kind en zich wijzigende interesse voor verschillende (nieuwe) aspecten van de omgeving, hun gedrag voortdurend moeten aanpassen. Van vlot verlopende routines (bij de pasgeborene) via sensitieve interactie, beschikbaarheid, respect voor de autonomie van het kind (3e levensjaar), tot inleiden in betekenissen, waarden, rollen en zelfbeheersing (cf. Sroufe, 1979; Van IJzendoorn, 1983; Goossens en Miedema, 1983).

In navolging van de Minnesota-school zouden we kunnen beginnen met een steekproef waarvan met enige zekerheid kan worden aangenomen dat stabiliteit en kwaliteit van het verzorgende arrangement gegarandeerd zijn, zodat we eerst in het tweede levensjaar de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie door middel van de "Strange Situation" kunnen vaststellen, om ons vervolgens in de loop van het derde levensjaar op observatie in de natuurlijke omgeving te richten (cf. Marvin, 1977; Anderson, 1972). Aan de hand van het aldus verzamelde materiaal moet het mogelijk zijn om (a) een inschatting te maken van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie en (b) te komen tot een operationalisatie die bruikbaar is voor kinderen aan het eind van hun derde levensjaar. Betrouwbaarheid en validiteit kunnen dan worden vastgesteld op de gebruikelijke wijze (herhaling en koppeling aan antecedente variabelen, concurrente maten en door de theorie ingegeven criteriumvariabelen). Een volgende stap is dan het proefondervindelijk en aan de hand van onze kennis over de cog-

nitieve ontwikkeling vaststellen van de leeftijdsrange waarvoor de nieuwe procedure geschikt is. Daarna kan het longitudinale observeren in de eigen omgeving weer voortgang vinden om na te gaan hoe gehechtheidsgedrag zich in het vierde levensjaar ontwikkelt, enzovoort.

Ainsworth et al. (1980) konden zich vanwege het feit dat het zeer jonge kinderen betrof, beperken tot het verrichten van observaties in het huis waar het kind woonachtig is. Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat observatie thuis bij oudere kinderen tot een frequent registreren van gehechtheidsgedrag zal leiden. Daarvoor is de omgeving te bekend en zijn de routines van alledag te voorspelbaar.

Tot nu toe is er wel een aantal ethologische studies verricht naar gehechtheidsgedrag buitenshuis (Anderson, 1972; Martinsen, 1982; Ley en Koepke, 1982), maar deze hebben zich hoofdzakelijk geconcentreerd op het in kaart brengen van de exploratie-gehechtheid balans. Een poging om ook de *kwaliteit* van de relatie in te schatten is achterwege gebleven. Hoewel deze studies stellig vruchtbaar zijn, is vooral nodig dat we zicht krijgen op de organisatie van gehechtheidsgedrag onder stressvolle omstandigheden (zoals in de "Strange Situation"). Als voorbeelden van mogelijke stressvolle situaties op latere leeftijd mogen gelden: bezoek aan de kermis met zijn talloze vreemde geluiden en grote mensenmassa's, de dierentuin vanwege het onverwachte gedrag van dieren, het circus met zijn vreemd uitgedoste mensen, bezoek aan de arts of het ziekenhuis, de eerste dag op een (kleuter-)school of speelgroep (Bloom-Feshbach et al., 1980).

Door het gedrag van de kinderen in een veelvoud van potentiële "stressor"-situaties te bestuderen en de aandacht dan vooral te concentreren op de organisatie van het gehechtheidsgedrag ten opzichte van de aanwezige gehechtheidsfiguur, valt ongetwijfeld een inschatting te maken van de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Een eerste begin met een nieuw type "stressor"-situatie is al gemaakt door Main en Weston (1981), die kinderen in het tweede levensjaar confronteren met een als clown uitgedoste testassistent, maar

zich vooralsnog hebben gericht op het "prosociaal" gedrag, dat wil zeggen de mate van interesse in het troosten van de verdriete clown, van de verschillende typen kinderen (A, B of C).

Op wat voor aspecten van de relatie zou men zich dan moeten concentreren? Het moge duidelijk zijn dat interacties in het centrum van de belangstelling moeten staan. Hinde (1976) heeft zich gebogen over de vraag welke aspecten aan interacties en de daaruit voortvloeiende relaties te onderscheiden zijn. Hij suggereert:

1. Studie van de inhoud van de samenstellende interacties. Wat voor typen interacties zijn aanwezig en welke zijn prominent? (spel, affectie, straf). De inhoud van interacties kan gebruikt worden om onderscheid aan te brengen tussen typen relaties (bijvoorbeeld vriendschap, liefde), of tussen verschillende relaties van hetzelfde type. Observatie dient hier van *langere duur* te zijn, plaats te vinden in verschillende omgevingen en betrekking te hebben op meerdere dyades.

2. De diversiteit van de interacties of de breedte van de interacties. Alleen maar verzorgen of ook spel, doceren, samen bespreken van gebeurtenissen, etc.

3. Reciprociteit en complementariteit. Binnen de volwassene-kind dyade dient te worden gelet op de invloed die elke partner uitoefent op het gedrag van de ander in plaats van op het gedrag van iedere partner afzonderlijk. Van een reciproke interactie wordt gesproken indien beide partners soortelijke gedragspatronen vertonen. Van complementaire interactie spreken we indien de verschillende gedragsrepertoires op elkaar zijn afgestemd. Aanvankelijk is er vooral sprake van complementariteit (de volwassene heeft de verantwoordelijkheid om zijn/haar gedrag op dat van het kind af te stemmen). Al spoedig (als gevolg van de toenemende competentie van het kind) krijgt de interactie steeds meer een reciprook karakter.

4. De kwaliteit van de interactie. Sensitiviteit (of "sensitieve responsiviteit") is een belangrijke kwaliteit van de volwassen verzorger. Het bestaat uit twee aspecten: adequaatheid van de responsen en contingentie (zodat het kind in staat is om de koppeling waar te nemen tussen eigen gedrag en dat van de volwassene). Adequaat-

heid is de belangrijkste component, ook al omdat het kind als gevolg van een toegenomen cognitieve competentie steeds beter in staat is om een handeling te zien als een reactie op eigen gedrag, ook al zit er een "oponthoud" van enkele seconden tussen. Plomp en Smeets (1984) analyseerden acht minuten vrij spel tussen 46 moeders en hun tweejarig kind en vonden dat sensitiviteit goed te voorspellen viel aan de hand van vijf gedragscategorieën van de moeder, namelijk didactische overdracht, informatie vragen en steun of assistentie verlenen, die een positieve bijdrage aan de sensitiviteitsscore leverden, terwijl de aandacht op het spel richten en bevelen de sensitiviteitsscore drukten.

5. De relatieve frequentie en het patroon van de interacties.

Plomp en Smeets (1984) vonden dat een groot aantal gedragscategorieën door alle moeders wel werd gebruikt, maar dat sommige categorieën door sensitieve moeders vaker worden gebruikt dan andere (zie hierboven onder punt 4).

6. Meerdimensionele kwaliteiten. De kwaliteit van interacties kan niet zomaar worden beoordeeld op de aan- of afwezigheid van gedragingen. Voor inschatting van een liefdevolle relatie (een band), is in ieder geval het volgende nodig:

- een diversiteit aan interacties;
- interacties die zich over een langere periode uitstrekken;
- kennis van het gedrag dat beide partners aan de dag leggen na een scheiding om elkaars nabijheid op te zoeken;
- informatie over de wijze waarop het gedrag van elke partner is georganiseerd ten opzichte van het gedrag van de ander;
- informatie die aangeeft in hoeverre de aanwezigheid van de partner droefenis verlicht;
- welke acties ondernomen worden voor het welzijn van de ander en hoe vaak die herhaald worden.

7. Het cognitieve en morele niveau van de partners. Gedurende lange tijd is de kind-volwassene dyade gekenmerkt door niveaoverschillen op cognitief en moreel gebied. Niettemin kan interessante en belangwekkende informatie worden verkregen over de relatie door het perspectief van de partners mee te laten spelen. Hoe ziet men zichzelf

in de relatie, hoe ziet men de ander, hoe denkt men dat de ander de relatie ziet en hoe ziet men zelf de relatie.

8. De intimiteit van de relatie. In hoeverre is de relatie uniek, komt een brede range van onderwerpen ter sprake, hoe "diep" gaat de communicatie, etc.

SLOTSOM

Naar onze mening bieden deze acht invalshoeken voldoende perspectief om de kwaliteit van gehechtheidsrelaties in te schatten en nieuwe operationalisaties samen te stellen die adequaat en relevant zijn voor de kind-volwassene relatie op latere leeftijd of voor de relatie tussen twee volwassenen. Het is daarom onze overtuiging dat het mogelijk is nieuwe instrumenten te ontwikkelen om ook bij oudere kinderen de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie te meten. Dat is ook noodzakelijk om de gehechtheidstheorie meer cachet te geven en na te gaan of "early experience" inderdaad zo belangrijk is, of dat de resultaten tot nu beter vallen te verklaren uit de continuïteit van de verzorging en dus de continuïteit in de kwaliteit van de gehechtheidsrelatie. Tenslotte stellen dit soort operationalisaties ons ook in staat om prospectieve studies te verrichten en pathologische ontwikkelingen in hun wordingsgeschiedenis in kaart te brengen.

SAMENVATTING

Het bewijsmateriaal waarop de gehechtheidstheorie steunt, bestaat uit onderzoek van twee typen: (a) test-hertest onderzoek; (b) follow-up onderzoek. In een kort overzicht laten we zien aan de hand van onderzoek dat de kwaliteit van de interacties veiligheid of onveiligheid van gehechtheid bepaalt, dat patronen van gehechtheid doorgaans stabiel zijn en dat kennis over de kwaliteit van gehechtheid predictieve validiteit heeft. Betoogd wordt dat aan dit bewijsmateriaal twee dingen ontbreken, namelijk (1) pogingen om het netwerk van gehechtheidsrelaties in kaart te brengen, en (2) pogingen om de kwaliteit van gehechtheidsrelaties vast te stellen bij kinderen ouder dan 2 jaar. Uitgaande van de idee dat kinderen meerdere gehechtheidsrelaties aangaan, wordt gesteld dat een prognose op basis van kennis over het netwerk van gehechtheidsrelaties beter te verantwoorden valt. Daarnaast worden suggesties gedaan om in het kader van longitudinaal onderzoek naar gehechtheidsrelaties nieuw instrumentarium te verwezenlijken.

LITERATUUR

- Ainsworth, M.D.S. (1969). Object relations, dependency and attachment: a theoretical review of the infant-mother relationship. *Child Development*, 40, 969-1025.
- Ainsworth, M.D.S., & Wittig, B.A. (1969). Attachment and exploratory behavior of one-year olds in a strange situation. In B.H. Foss (Ed.), *Determinants of infant behavior IV*. London: Methuen.
- Ainsworth, M.D.S., Blehar, M.C., Waters, E., & Wall, S. (1978). *Patterns of Attachment. A psychological study of the Strange Situation*. New Jersey: Erlbaum.
- Anderson, S.W. (1972). Attachment behaviour out of doors. In N. Blurton-Jones (Ed.), *Ethological study of child behavior*. London: Cambridge University Press.
- Arend, R., Gove, F.L., & Sroufe, L.A. (1979). Continuity of individual adaptation from infancy to Kindergarten: A predictive study of ego resiliency and curiosity in pre-schoolers. *Child Development*, 50, 950-959.
- Blehar, M.C. (1974). Anxious attachment and defensive reactions associated with day-care. *Child Development*, 45, 683-692.
- Bloom-Feshbach, S., Bloom-Feshbach, J., & Gaughran, J. (1980). The child's tie to both parents. Separation patterns and nursery school adjustment. *American Journal of Orthopsychiatry*, 50, 505-521.
- Bowlby, J. (1971). *Attachment and Loss, Vol. I: Attachment*. Harmondsworth: Penguin.
- Bowlby, J. (1975). *Separation: anxiety and anger. Attachment and Loss, Vol. II*. Harmondsworth: Penguin.
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and Loss, Vol. III. Loss: Sadness and Depression*. London: The Hogarth Press.
- Bretherton, I., Bates, E., Benigni, L., Camaioni, L., & Volterra, V. (1979). Relationships between cognition, communication, and quality of attachment. In E. Bates et al., *The emergence of symbols, cognition and communication in infancy*. New York: Academic Press.
- Clarke, A.M., & Clarke, A.D.B. (Eds.) (1976). *Early experience. Myth and evidence*. London: Open Books.
- Connell, D.B. (1977). *Individual differences in attachment behavior: Longterm stability and relationships to language development*. Unpublished doctoral thesis, Syracuse University Press.
- Emde, R.N., & Harmon, R.J. (1982). *The development of attachment and affiliative systems*. New York: Plenum.
- Escher-Gräub, C., Grossmann, D., & Grossmann, K.E. (1983). *Bindungs-sicherheit im zweiten Lebensjahr - die Regensburger Querschnitt-untersuchung*. Ongepubliceerd manuscript, Universität Regensburg.
- Goossens, F.A., & Miedema, S. (1982). *Vroegkinderlijke opvoeding: Een onderontwikkeld onderzoeksgebied. Een notitie*. Vakgroep Wijsgerige en Empirische Pedagogiek, Rijksuniversiteit Leiden.
- Goossens, F.A., Swaan, J., Tavecchio, L.W.C., Vergeer, M.M., & IJzendoorn, M.H. van (1982). *The quality of attachment assessed*. Paper presented at the workshop "Educator-child Interaction", Utrecht, June 4.
- Goossens, F.A., & Swaan, J. (1983). De "Strange Situation" in Ne-

- derland: verslag van een vooronderzoek. *Kind en Adolescent*, 4 (1), 69-79.
- Grossmann, K.E., Grossmann, K., Huber, F., & Wartner, U. (1981). German children's behavior towards their mother at 12 months and their father at 18 months in Ainsworth's Strange Situation. *International Journal of Behavioral Development*, 4, 157-181.
- Harris, R.J., & Linn, M.W. (1979). The need to be held: state or trait variable. *Journal of Clinical Psychiatry*, 253-257.
- Hartup, W.W. (1973). Hechting van babies en jonge kinderen. In J. de Wit (Red.), *Psychologen aan het woord* (3). Groningen: Tjeenk Willink.
- Hinde, R.A. (1976). Interactions, relationships and social structure. *Man*, 11, 1-17.
- Kagan, J. (1979). Family experience and the child's development. *American Psychologist*, 34, 886-891.
- Lamb, M.E. (1978). *Social and personality development*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Lamb, M.E., Thompson, R.A., Gardner, W., Charnow, E.L., & Estes, D. (1984). Security of infantile attachment as assessed in the "Strange Situation": its study and biological interpretation. *Behavioral and Brain Sciences*, 7, 127-171.
- Ley, R.G., & Koepke, J.E. (1982). Attachment behavior outdoors: naturalistic observations of sex and age differences in the separation behavior of young children. *Infant Behavior and Development*, 5, 195-201.
- Lieberman, A.F. (1977). Preschooler's competence with a peer: Influence of attachment and social experience. *Child Development*, 48, 1277-1282.
- Maccoby, E.E. (1980). *Social development. Psychological Growth and the parent-child relationship*. New York: Jovanovich.
- Main, M., & Weston, D.R. (1981). The quality of the toddler's relationship to mother and to father: Related to conflict behavior and the readiness to establish new relationships. *Child Development*, 52, 932-940.
- Martinsen, H. (1982). A naturalistic study of young children's explorations away from caregiver. *International Journal of Behavioral Development*, 5, 217-228.
- Marvin, R.S. (1977). An ethological-cognitive model for the attenuation of mother-child attachment behavior. In T.M. Alloway, L. Krames & P. Pliner, (Eds.), *Advances in the study of communication and affect* (Vol. 3), *The development of social attachments*. New York: Plenum.
- Masters, J.C., & Wellman, H.M. (1974). The study of human infant attachment: a procedural critique. *Psychological Bulletin*, 81, 218-237.
- Matas, L., Arend, R.A., & Sroufe, L.A. (1978). Continuity or adaptation in the second year: The relationship between quality of attachment and later competence. *Child Development*, 49, 547-556.
- Mineka, S., & Suomi, S.J. (1978). Social separation in monkeys. *Psychological Bulletin*, 85 (6), 1376-1400.
- Osofsky, J.D. (Ed.) (1979). *Handbook of infant development*. New York: Wiley.

- Parkes, C.M., & Stevenson-Hinde, J. (Eds.) (1982). *The place of attachment in human behavior*. New York: Tavistock.
- Parkes, C.M., & Weiss, R.S. (1983). *Recovery from Bereavement*. New York: Basic Books.
- Pastor, D.L. (1981). The quality of mother-infant attachment and its relationship to toddler's initial sociability with peers. *Developmental Psychology*, 17, 326-335.
- Plomp, A.J., & Smeets, H. (1984). *Sensitiviteit anders bekeken*. Doctoraal scriptie. Vakgroep Klinische en Orthopedagogiek. Leiden, Rijksuniversiteit.
- Rajecki, D.W., Lamb, M.E., & Obmascher, P. (1978). Toward a general theory of infantile attachment: A comparative review of aspects of the social bond. *The Behavioral and Brain Sciences*, 1, 417-464.
- Rice, F.P. (1979). *The working mother's guide to child development*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Sagi, A., Lamb, M.E., Estes, D., Shoham, R., Lewkovicz, K., & Dvir, R. (1982). *Security in infant-adult attachment among kibbutz-reared infants*. Paper presented at the International Conference on Infant Studies. Austin, Texas, March 18-21.
- Sroufe, L.A. (1979). The coherence of individual development: early care, attachment and subsequent developmental issues. *American Psychologist*, 34, 834-841.
- Sroufe, L.A., Fox, N.E., & Pancake, V.R. (1983). Attachment and dependency in developmental perspective. *Child Development*, 54, 1615-1627.
- Tavecchio, L.W.C., IJzendoorn, M.H. van, Goossens, F.A., & Vergeer, M.M. (1983). Initiatief tot validering van aspecten uit de Bowlby-Ainsworth gehechtheidstheorie: de "Strange Situation" vergeleken met "Waargenomen Veiligheid". In P.J.D. Drenth, W. Koops, J.F. Orlebeke & R.J. Takens (Eds.), *Psychologie in Nederland. Enkele ontwikkelingen in 1982*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Thompson, R.A., & Lamb, M.E. (1983). Security of attachment and stranger sociability in infancy. *Developmental Psychology*, 19, 184-191.
- Thompson, R.A., Lamb, M.E., & Estes, D. (1982). Stability of infant-mother attachment and its relationship to changing life circumstances in an unselected middle-class sample. *Child Development*, 53, 144-148.
- Vaughn, B.E., Egeland, B., Sroufe, L.A., & Waters, E. (1979). Individual differences in infant-mother attachment at twelve and eighteen months. Stability and change in families under stress. *Child Development*, 50, 971-975.
- Vaughn, B.E., Gove, F.L., & Egeland, B. (1980). The relationship between out-of-home care and the quality of infant-mother attachment in an economically disadvantaged population. *Child Development*, 51, 1203-1214.
- Waters, E. (1978). The reliability and stability of individual differences in infant-mother attachment. *Child Development*, 49, 483-494.
- Waters, E., Wippman, J., & Sroufe, L.A. (1979). Attachment, positive affect and competence in the peer group: Two studies in construct

validation. *Child Development*, 50, 821-829.

Weinraub, M., Brooks, J., & Lewis, M. (1977). The social network: a reconsideration of the concept of attachment. *Human Development*, 20, 31-47.

Wolman, B.B. (Ed.) (1982). *Handbook of developmental psychology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

IJzendoorn, M.H. van (1979). Operationaliseringsproblemen bij onderzoek naar de affectieve relatie tussen ouders en kind. *Pedagogische Studiën*, 56, 358-368.

IJzendoorn, M.H. van, Tavecchio, L.W.C., Goossens, F.A., & Vergeer, M.M. (1982). *Opvoeden in geborgenheid. Een kritische analyse van Bowlby's attachmenttheorie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.

IJzendoorn, M.H. van (1983). *Van wijsgerige naar theoretische pedagogiek. Over de taken van de theoretische pedagogiek bij onderzoek naar de vroegkinderlijke opvoeding*. Oratie. Deventer: Van Loghum Slaterus.